

İbn Mənzur'un Lisan əl-Ərəb Esəri və Onun Səciyyəvi Xüsusiyyətləri

Heybət Heybətov*

Xülasə

Məqalə ərəb leksikoqrafiya tarixində öz yeri olan İbn Mənzurun Lisan əl-ərəb əsərinin xarakterik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif orijinaldan çıxış edərək, bir çox hallarda İbn Mənzurun öz sözlərinə istinadən əsəri təhlil edir. Məqalədə ilk dəfə olaraq Lisan əl-ərəbdə istifadə olunan poetik nümunələrin, hədislərin və Quran ayələrinin dəqiq sayı göstərilir.

Açar sözlər: Huruf əl-muqatta'a, Batiniyyə, Hürufiyyə, Cəm', Vad', Şəvahid, Ləhn

*Baş Müəllim, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsi, hheybatov@yahoo.com

Characteristic Features of Lisan al-Arab of Ibn Manzoor

Heybət Heybətov**

Abstract

The article deals with the characteristic features of Lisan al-Arab of Ibn Manzoor who has a special importance in the history of Arabic lexicography. On the basis of the study of “Introduction” of the dictionary the author tries to analyze the work as illustrated by Ibn Manzoor himself. The article points out the dimensions of the samples of poetry, the prophetic tradition and Quranic verses used in Lisan al- Arab.

Keywords: Huruf al-muqatta‘a, Batiniyyə, Hurufiyya, Cam‘, Vad‘, Şavahid, lahn

** **Teacher, Baku State University, hheybatov@yahoo.com

Giriş

Ədəbi-lingvistik araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün leksikoqrafik əsərlər ən mühüm mənbələrdən biri sayılır. Adətən elmi-mədəni inkişaf nəticəsində formalaşaraq ərsəyə gələn leksikoqrafik əsərlər ərəb cəmiyyətində ideoloji faktorlarla çulğalaşdığı üçün daha intensiv bir xarakterə malik idi. Elmi-mədəni inkişaf və bu inkişafa dəstək olan güclü ideologiyanın ilahi əzm və iradə əsasında formalaşması həmin inkişafın uğur səbəblərindən biri idi. Yeddinci əsrin ortalarında, daha dəqiq desək 656/1258-ci ildə ərəb dünyasının dərin bir sarsıntı keçirməsinə, mədəniyyət beşiyi və elm paytaxtının moxqollar tərəfindən yağmalanaraq süquta uğradılmasına baxmayaraq, izahlı lüğətlərin qələmə alınması işində bu dövrdən etibarən yeni bir tendensiya müşahidə edilməyə başlayır. Bu yeni tendensiya izahlı lüğətlərin inkişafında növbəti mərhələ olan ensiklopedik əsərlərin yaranması ilə izah olunur. Misir elmi mühitinin formalaşdırdığı görkəmli alim İbn Mənzur yeddinci əsrin sonları, daha dəqiq desək 689/1290-cı ildə¹ qələmə aldığı Lisan əl-ərəb əsəri ilə əslində, təkcə ərəb elmi mühitinə yox, bütün bəşəriyyətə mənsub olduğunu sübut edir.² Ədəbiyyat elmlərinə aid olan bir çox sahələri, o cümlədən nəhv, sərf, bəlağət, hikmətli sözlər, məsəllər, şer, həmçinin Quran ayələri və hədisi-şərifini öz əsərində bir araya gətirən İbn Mənzur bu şah əsəri ilə təkcə böyük həcmli kitabların ixtisar edilməsi ilə məşğul olmadığını, ərəb dili ilə bağlı elmləri təhlil etməyi bacaran, onu

¹ ص 470، رعيش لخامسا دلماج، 1988 – وترية، يالول بع-طال، بيوعال اثارها اءح ا راد، ي ريس يلع قلع، ربعال ناسل، رطون م نبا

² İbn Mənzur özü əsərin sonunda əsəri bitirdiyi tarixi qeyd edir. O, yazır: kitabı toplayan Abdullah Məhəmməd bin əl- Mukərrəm bin Əbi əl-Həsən bin Əhməd əl-Ənsari, Allah ona və onun vasitəsilə müsəlmanlara fayda versin, əsəri 689- cu il mübarək Zilhiccə ayının 22-si axşam tamamlamışdır.

dərindən bilən və güclü ümumiləşdirmə bacarığına malik kompliyator olduğunu ortaya qoyur. Əsərin müqəddiməsini şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələni müəllif əsərə ümumi giriş kimi qələmə almışdır. Burada İbn Mənzur öz işi haqqında məlumat verir. Birinci mərhələ əsərlə, onun məziyyətləri və xüsusiyyətləri ilə tanışlıq xarakteri daşıyır. Bu hissəni müəllif orta əsrlərdə qələmə alınmış bütün əsərlərdə müşahidə olunan Allaha həmd-səna ilə, peyğəmbərə, Səhabə və tabiinə salam göndərməklə başlayır. Sonra insanın ən ali varlıq olduğunu vurğulayan müəllif ərəb dilinin ən üstün (şərəfli) bir dil olduğunu sübut edən amil kimi Quranın bu dildə nazil edilməsi və cənnət əhlinin dilinin ərəb dili olması faktının kifayət etdiyini qeyd edir

(كفاه شرف ان به نزل القرآن وان لغة اه الجنان
ل ه ا ه ل)

hədislə əsaslandırın İbn Mənzur peyğəmbərin “ərəbləri üç şeydən ötrü sevin!, çünki mən ərəbəm, Quran ərəbcədir, cənnət əhlinin dili ərəb dilidir” dediyini vurğulayır. Daha sonra İbn Mənzur əsərini qələmə alarkən öz iş prinsipinə yanaşmasının nədən ibarət olması məsləsinə toxunaraq onu aydınlaşdırmağa başlayır. Onun dediklərindən aydın olur ki, hər hansı bir əsərin düzgün bir şəkildə ərsəyə gəlməsi üçün iki əsas şərt tələb olunur. Bunlardan biri cəm‘, yəni əsərin yazılması üçün lazım olan materialın toplanması və əhatə edilməsi, digəri isə vad‘, Ramzi Baalbəkin təbiri ilə desək, tərtibat sistemi³, yəni toplanan materialın düzgün şəkildə təqdim edilməsi məsələsidir. Müəllifin dediklərindən məlum olur ki, mükəmməl əsərin yaranması yalnız və yalnız bu iki şərtin mövcudluğu və sintezi nəticəsində mümkündür. O, Lisan əl-ərəb əsərinin material bazasını təşkil edən beş qaynağı təhlil edərəkən də

³ Ramzi Baalbaki, The arabic lexicographical tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th century, Handbuch der Orientalistik, section one, The Near and Middle East, edited by M. Fierro (Madrid), M. Şükrü Hanioglu (Princeton), R. Holod (University of Pennsylvania), K. Versteegh (Nijmegen), volume 107, Brill -2014, 499 p, p-386.

məsələyə məhz bu nöqteyi-nəzərdən yanaşır, bu mənbələri yuxarıda sadaladığımız iki şərtin süzgecindən keçirərək mövcud qüsurları oxucuya təqdim edir. Lisan əl-ərəb əsərini yazarkən müəllifin istifadə etdiyi beş mənbə əl-Əzhərinin Təhziib əl-luğa, İbn Siydənin əl-Muhkəm və əl-muhit əl-ə'zəm, əl-Cauharinin Sihah, İbn Bərrinin Həvaşi ibn Bərri 'ala Sihah əl-Cauhari və İbn əl-Əsirin əl-Nihayə fi ğarib əl-hədis və əl-əsər kitabından ibarətdir.

Bu qaynaqları qiymətləndirərkən İbn Mənzur ilk iki əsəri gözəl və mükəm- məl adlandıraraq onların əsas leksikoqrafik kitablardan (ال لغة

كوب (من امها ت) olduğunu dilə

gətirib bu əsərlərin tərtibat sisteminin düzgün qurulmadığını vurğulayır. Buradan anlaşılır ki, Əzhəri ilə İbn Siydənin əsərində İbn Mənzurun hər bir əsər üçün lazım bildiyi iki şərtədən birincisi – cəm', yəni əsərin yazılması üçün lazım olan materialın toplanması və əhatə edilməsi təmin edilsə də, ikinci şərt olan vad', yəni tərtibat sistemi qənaətbəxş deyil. Üçüncü mənbə sayılan əl-Cauhərinin Sihah əsərində isə vəziyyət təməmlə fərqlidir. İbn mənzura görə əsər gözəl və düzgün tərtibat sistemində malik olsa da, onun əhatə etdiyi dil materialı havada uçan bir zərrə, yaxud dənizin bir qətrəsinə bərabərdir. Yəni Sihahda vad', təmin olunsada, cəm' təmin edilməmişdir. Sihahdakı bu qüsurun aradan qaldırılması yükünü İbn Barri öz üzərinə götürərək öz haşiyələrini bura əlavə etmiş, beləliklə, Sihahda mövcud olan boşluqları doldurmağa çalışmışdır. Lisan əl-ərəb sahibinin İbn Bərrinin əsərini əsas qaynaqlardan biri kimi istifadə etməsi faktı onun Sihahın çatışmamazlıqlarının aradan qaldırılması işini ən yüksək səviyyədə – böyük məharətlə yerinə yetirdiyini sübut edən amillərdəndir. Zənnimizcə, məhz bu amilə görə İbn Mənzur eyni işi görməyə çalışaraq əl-Təkmilə və əl-zeyl⁴ əsərini yazan Sağaniyə yox, İbn Bərriyə müraciət etmişdir. Müəllif kitabın hərtərəfli olmasını təmin etmək məqsədilə bura hədisi-şərifin anlaşılmaz ifadələrini

⁴ Əsər Sihahda əl-Cauharinin qeydə almadığı sözlərin təqdimatına həsr olunmuşdur.

ən mükəmməl şəkildə izah edən İbn əl-Əsirin əl-Nihayə fi ğarib əl-hədis və əl-əsər əsərini, həmçinin Qurani, şer və hikmətli sözləri də əlavə edir.

İbn Mənzur istifadə etdiyi qaynaqları öz əsəri hazır olduğu zamanadək “Üsul” - əsas mənbələr adlandırır. Öz əsəri ərsəyə gəldikdən sonra isə o, həmin beş qaynağın məzmununu əhatə edən öz əsərini əsas (əsl) onları isə furu‘ qeyri-əsas hesab edir⁵

Burada çox (فانظّم شمه لالوصول كالحا في هذا المجموع و صار هذ بمنزلة الصل وأولئك بمنزلة الفروع)
ل ك ع ا

maraqlı bir sual ortaya çıxır. Nə üçün İbn Mənzur məhz bu beş qaynağı seçmiş, digər mənbələrə müraciət etməmişdir, yaxud nə üçün bu qaynaqlar arasında Xəlilin Kitab əl-‘ayni və ya Zəməxşərinin Əsas əl-bəlağəsi yoxdur?. Hesab edirik ki, bu suala İbn Mənzurun öz sözlərinə istinadən cavab vermək mümkündür. O, əsəri yazmaqda hansı məqsəd daşdığını izah edərkən qeyd edir ki, məqsədim Allah kitabının və peyğəmbər sünnesinin hökmlərinin bağlı olduğu bu peyğəmbərə mənsub dilin köklərini, həmçinin onun fəzilətini qorumaqdan başqa bir şey deyil (اقصد لم فانني النبوية) السن العزیز و

(سوی حف اصول هذ اللغ النبوية وضبط فضلها، اذ غلها مدا احكا الكتاب
ط ه ا م ر ب

onun məqsədi dilin köklərini qoruyub saxlamaq idi. Bu işin öhdəsindən gəlmək üçün “dil köklərini” əhatə edən qaynaqlara müraciət etmək lazımdır. Xəlilin və Zəməxşərinin əsərləri isə kiçik həcmli əsərlərdir və bu iş üçün müəllifin qoyduğu cəm‘ və vad‘ tələblərinə cavab vermir. Xəlilin əsəri bu sahədə ilk iş olduğu üçün əhəmiyyətini görə mükəmməl olsa da, bir çox başqa qüsurlara məikdir. Zəməxşərinin əsəri isə, bütün bunlarla yanaşı leksikoqrafik məqsədlərdən daha çox bəlağətlə, məna ilə bağlı məqsədlərə xidmət edir. İbn Mənzur əsəri qələmə alarkən həmin dövr üçün formalaşmış, daha mükəmməl xarakterli əsərlərə müraciət etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İbn Mənzurun istifadə etdiyi və birtərəfli də olsa, onun şərtlərinə cavab verən bu beş qaynaq birdən-birə yaranmamışdır. Onlar da qələmə alınarkən özlərindən əvvəlki

⁵ 18-ص، ص 566، الـولاء لـمجال، 1988، - وتریب، یالـول بعـة طال، بیـرعال اثره لاء اءح راد، یریس یلع هیلع قلع، برع ال نسال، رطون م ن با

leksikoqrafik baza üzərində, həmçinin bu bazaya edilən əlavələr və ümumiləşdirmələr əsasında formalaşmış və yazılmışdır. Dolayısı ilə, müəllifin əsas hesab etdiyi bu beş kitab İbn Mənzurun dövründə artıq ərəb leksikoqrafiya tarixini təmsil edən qaynaqlardır və bu mənada onlar, tam deyil, qismən də olsa, özlərindən əvvəlki kitablarnın materialını əhatə edir. Bu beş kitabın müəllif tərəfindən seçilmə səbəblərindən biri də, zənnimizcə, məhz budur.

İbn Mənzurun digər leksikoqrafik əsərlərə müraciət etməməsinin bir səbəbi də hesab edirik ki, fəsahtə meyarının əsrdən-əsrə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Xəlilin dövründə, başqa sözlə desək, səkkizinci əsrdə fəsih hesab edilən bir söz, sonrakı dövrlərdə, məsələn, 13-cü əsrdə fəsahtəli söz kimi istifadədən çıxarıla, digəri ilə əvəz edilə, yaxud bu xarakterini itirə bilər. Hər bir dövrün ədəbi dili, bu ədəbi dili formalaşdıran leksikonu vardır. Buna görə də, Lisan əl-ərəbin özündən əvvəlki leksikoqrafik əsərlər arasında bu və ya digər izahlı lüğəti əhatə etmək zərurəti yox, İbn Mənzur və həmin dövr kriteriyalarına uyğun gələn əsərlərin əhatə edilməsi zərurəti müəyyənləşir. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, Lisan əl-ərəbdə nə üçün qaynaq kimi İbn Dureydin “əl-Cəmhərə” əsərindən istifadə olunmamasının səbəbləri də aydın olur. Əl-Cəmhərə mükəmməl və istifadəyə yararlı bir əsər olsa da, o, əsasən kütlə üçün nəzərdə tutulmuş, əsərdə səhihlə səqim (ərəb kəlamına aid olmayan sözlər) bir-birinə qarışdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəziləri yanlışlığa yol verərək əl-Cəmhərəni Lisan əl-ərəbin əsas qaynaqlarından biri hesab edir.

Əsərin məzmun etibarını ilə hansı kitablarnı əhatə etməsi haqqında təsəvvür əldə etdikdən sonra onun formal tərəfi, yaxud tərtibat sistemini, həmçinin işin müəllif tərəfindən təşkili məsələlərini işıqlandırmaq lazımdır. Öz iş prinsipini izah edən İbn Mənzur yazır ki, o, əsəri qələmə alarkən ilk öncə Allahdan xeyir-dua istəmiş, bu beş əsas kitabda olanlardan kənara çıxmamış və nəhayət, əsərin tərtibat sistemini,

həmçinin bab və fəsillərə bölgüsünü Əl-Cauhərinin Sihah əsərinə uyğun şəkildə

həyata keçirmişdir (الصاح)

(ولم اخرج ليه عما في هذه الصول ورتبه ترتيب).

Nəticədə, kitab Allaha həmd olsun ki, yolu aydın, keçilməsi asan, həmçinin başqa kitablar kimi tərک edilmiş və atılmış kitablardan sayılmayan bir əsərə çevrilmişdir. Əhatə etdiyi, şamil olduğu elmlər onun faydasının əzəmətini artırmış, beləliklə, əsər öz məzmununa görə başqa kitablara ehtiyac duymayan, başqa kitabların ona ehtiyacı olan bir kitaba çevrilmişdir. Daha sonra müəllif yazır ki, onun əsəri leksik vahidləri, fikrin təsbit edilməsi üçün gətirilən şevahidi - sübut və dəlilləri heç bir lüğətin toplaya bilmədiyi formada əhatə edərək bir araya gətirə bilmişdir. Çünki o alimlərin hamısı nəql etdiyi bir rəvayətlə, həmçinin ərəbdən eşitdiyi bir kəlmənin qeydiyyatını aparmaqla kifayətlənmiş, öz qardaşının kitabında olanları öz kitabında qeyd etməmişdir. Demirəm ki, qüruru onu buna vadar etmişdir, əksinə, deyirəm ki, o öz kitabında olanlarla kifayətlənmişdir. Elə buna görə də, faydalar onların kitabında parçalanaraq pərakəndə vəziyyətinə düşmüş, o kitablarda səmasında fəzilət ulduzlarının biri məğribə, digəri isə məşriqə üz tutmuşdur. Bu kitabda (müəllif öz əsərini nəzərdə tutur) bir-birindən ayrılaraq (müxtəlif istiqamətlərə) yönələn ulduzları bir yerə toplayıb qərbə istiqamətlənənə şərqə sayrışanları birləşdirdim. Allaha həmd olsun ki, (kitabım) məqsədə uyğun, arzu olunanın fəvqündə, incə sənətkarlığa, sağlam əsaslara malik, həmçinin deyiləcək hər hansı bir sözdən xali bir şəkildə ərsəyə gəldi. Onu yazmaqla hafizlər zirvəsini fəth etdim. Onu toplamaqla sözlərin düyününü açdım. Lakin bütün bunlarla yanaşı mən (kitabı yazdığuma görə) hər hansı bir iddiaya malik deyiləm. (Sadəcə) deyirəm ki, (ərəblərlə) danışdım və (onlardan) eşitdim, xalis ərəblərdən nəql edib onlardan əxz etdim⁶

İbn Mənzur dahi olduğu qədər də təvazökar bir alimdir. O, bu dərəcədə əhatəli bir ensiklopediyanı qələmə aldıqdan sonra kitabı yazmaqda hər hansı bir fəzilət sahibi

⁶ Yenə orada, səh-18.

olmadığını, sadəcə özündən əvvəlki kitablardakı pərakəndə vəziyyətinə düşmüş elmləri bir araya gətirdiyini, aza qane olmayıb bu barədə ətraflı söhbət açdığını yazır. Müəllifin elə öz sözlərindən aydın olur ki, onun Lisan əl-ərəb əsəri bir çox elm sahələrini əhatə edən multidisiplinar bir qaynaqdır. O, elm talibini (elmlə məşğul olan şəxsi) acgöz adlandıraraq alimin heç vaxt elmdən doymadığına işarə edir, əsərdə qarşıya çıxan hər hansı bir çatışmamazlığa görə birinci müəllifin cavabdeh olduğunu

göstərir (علي المصنف الول). Başqa sözlə desək, İbn Mənzur əsərdəki tənqid və təriflərə görə cavabdehliyin onun özünə yox, heç bir dəyişiklik etmədən məzmununu nəql etdiyi orijinal əsərin sahibinə aid olduğunu bildirir. O, bu fikrini “usul” adlandırdığı əsərlərin məzmununu nəql edərkən onu olduğu kimi yazmaq əmanətə sahib çıxdığını dilə gətirərək (المانة بالص ادب بل) gözəl bir təşbihlə əmanəti olduğu kimi sahibinə qaytarması – nəql etməsi ilə əlaqələndirir. Mənim bu kitabımdan (nəyi sə) nəql edib danışan şəxs qoy, elə düşünsün ki, sanki o, həmin beş əsərdən danışaraq nəql edir. Qoy, o şəxs bu kitablardan ulduzları ilə düzgün yolu tapmaq ehtiyacını duymasın, çünki həmin ulduzlar mən öz kitab günəşimi doğurarkən artıq yoxa çıxmışdır.

Göründüyü kimi İbn Mənzur öz kitabını bir günəşə bənzədir. Günəş doğduqda ulduzlar itdiyi kimi, bu əsər ərsəyə gəldikdən sonra da onun “usul” adlandırdığı həmin kitablara ehtiyac qalmamış, onların ulduzu günəş çıxdığı üçün yoxa çıxmış, gözdən itmişdir. Növbəti səhifələrdə başqa bir təşbihlə qarşılaşırıq. Burada müəllif əsərini bir xəzinəyə bənzədir. O, qeyd edir ki, bu kitabdən nəql edib danışan şəxsin söhbəti rəngarəng olacaq, çünki o, bir xəzinədən sitat gətirir (خزانة عن الزنه نقل).

Daha sonra İbn Mənzurun dediklərindən onun əsəri yazma səbəbləri aydın olur. Müəllif bildirir ki, əsəri müxtəlif dil və rənglərin (çox güman ki, burada müxtəlif millətlər nəzərdə tutulur) bir-birinə qarışdığı, nitqdə ləhn – səs məhsulunun artdığı, qrammatik qayda-qanunların pozulduğu və ərəbcə danışma-ğın artıq eyb sayıldığı,

görə sistemətik deyil. İbn Mənzur isə bu hissəni Lisan əl-Ərəbin əvvəlində öz oxucusuna təqdim edir. Müəllif bu hissəni önə keçirməsinin səbəbini insan kəlamına başlamadan öncə Allah kəlamına başlamaqla bundan bir təbərrük (xeyir-dua) – bərəkətə nail olmaq istəyi ilə əlaqələndirərək bu halda, həmin hissənin oxucuya daha yaxın olacağı ilə izah edir. Çünki oxucu kitabın məzmunu ilə tanış olarkən adətən, onun əvvəlinə daha çox diqqət yetirərək kitabın sonlarına çox fikir vermir. Deməli, həmin hissə kitabın sonunda yerləşəcəyi təqdirdə onun oxucu tərəfindən gözdən qaçırılması ehtimalı daha çoxdur. Göründüyü kimi müəllif əsərin tərtibat sistemi ilə əlaqədar olan ən incə məqamları belə yaddan çıxarmır və əsərin mükəmməl bir şəkildə oxucuya təqdim edilməsi üçün hər şeyi nəzərə alır. Huruf əl-muqatta‘a ilə əlaqədar olan bəhsin yalnız son 19 sətri İbn Mənzura aiddir. Bu sətrləri əl-Əzhərinin dediklərinə (bu hissə təqribən üç səhifədir) əlavə edən müəllif burada Əxfəş, Sibəveyhi, Zəccac və s. qrammatiklərin huruf əl-muqatta‘a ilə əlaqədar fikirlərini işıqlandırmaqla məşğuldur.

Müqəddimənin üçüncü hissəsi isə hərflərin ləqəbləri – adları və xarakterik

xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur (وخواصها)

(. Bu barədə باب القاء الحروف وطبائئها ب

danışmağın əsas şərt olmadığını qeyd edən İbn Mənzur hər bir mövzunun arxasında başqa mətləblərin durduğunu, hər bir şeydə Allaha məxsus bir sır olduğunu elm talibinə anlatmaq məqsədilə, qısa da olsa, bu barədə bir az danışmaq qərarına gəldiyini yazır. İbn Keysanın¹⁰ hərflərin bölgüsü ilə əlaqədar (məchur - cingilti, məhmus - kar) fikirlərini təqdim edən müəllif daha sonra ərəb hərflərinin Xəlilə görə 29 olduğunu göstərir, bunlardan 25-ni düzgün, yəni məxrəcə malik hərflər, 4-nü isə

¹⁰ Əbu əl-Həsən Məhəmməd bin Əhməd bin Keysanın adı İbrahimdir. Şəriət elmlərində dövrünün ən parlaq simalarındandır. Hicrətin 299 (miladi 911)-ci ildə (Yaqut əl-Həməviyə görə isə 320/932-ci ildə) vəfat edən İbn Keysan oqədər savadlıdiki, əl-Sabii onun barəsində “bu kişiinsan şəklinə girmiş cindir” demişdir. Bax: **الديب في تحفة السيوطي**,

ص 1044، 2008-ن اعم، نة نة ال بع ط لا، شي لدا ب ت ك ال علم، ن ع جة ي س ة ر ت و ك ل د ا و خ ل م ل ا ن ر ح س ا د ك ن و ا ق و ت ح ق س ن ا د ر، ن ن ي ز ا ل ج ي ف، ب ي ل ل ا ي ن غ م ة ن ج ا

ص-691.

Hərflərin xüsusiyyətlərindən danışan İbn Mənzur bu səciyyəvi xüsusiyyətlərin çoxsaylı tibbi-müalicəvi, astronomik və sehlə bağlı tərəflərə malik olduğunu bildirərək yeri olmasa da, Allahın sirrini bəlli etdiyi şəxslərə verdiyi nemətləri xatırlamaq məqsədilə bəzi məqamlara işarə etməyin lazım gəldiyini göstərir (هذا ليس)

ذکره لکن ال بد ان لوح بشيء من نون على مقدار ن هلا تعالى على كشف سره
ذلک ه ن م م من له ا

موضع.

Müəllif bürclər dörd qrupa bölündüyü kimi hərflərin də bu dörd ünsür xasiyyətinə uyğun olaraq dörd yerə ayrıldığını yazır. Hərflərin bir qismi atəş kimi yandırıcı və quru olduğu üçün (əlif, hə, ta, mim, fə, şin, zəl) atəş ünsürlü, bir qismi torpaq kimi quru və soyuq olduğu üçün (bə, vav, yə, nun, sad, tə, dad) torpaq ünsürlü, bəziləri yandırıcı olmasına baxmayaraq hava kimi rütubətli olduğu üçün (cim, zey, kəf, sin, qaf, sə, za) hava ünsürlü, digər qismi isə su kimi soyuq və rütubətli olduğu üçün (dəl, ha, ləm, ayn, ra, xa, ğayn) su ünsürlü hərflər hesab edilir. Bu hərflər öz xasiyyətinə görə müxtəlif mərtəbə və incəliklərə, 1, 2, 3, 4, və 5-ci dərəcəli məsələlərə malikdir ki, bu işi yalnız ona vaqif olan alimləri bilir. Uzunçuluq qorxusu, həmçinin cahillərin tənqidi olmasaydı burada müqəddəs ulduzların əməllərinə aid sirləri qeyd edərdim.

Hərfləri o ulduzlarla birləşdirdikdə ona yol tapa bilməyən (bunu dərk edə bilməyən) ağılları pozar¹³

Hesab edirik ki, hərflərin astronomik tərəfləri ilə bağlı olan əsrarəngiz məqamlar bu sahədə dərin tədqiqatlar aparən astronomlar üçün də faydalı ola bilər. İbn Mənzur hərflərin astronomik xüsusiyyətlərini şimali afrikada (Əlcəzair) təsəvvüf fəlsəfəsinin, batiniyyə (məxfi) və hurufiyyə (hərflərlə bağlı) elmlərinin görkəmli nümayəndəsi əl-Şeyx Əbu əl-Əbbas əl-Buniyə (520/622-1126/1225) istinadən yazır¹⁴ Şeyx ayın 28 mərhələyə maik olduğunu, bunun 14-nün yer üzərində, 14-nün isə yer altında yerləşdiyini, hərflərin də 28 olub 14-nün nöqtəli, qalanlarının isə nöqtəsiz olduğunu

¹³ Yenə orada, səh-27.

¹⁴ <http://elaph.com/Web/Culture/2010/12/621347.html>, Erişim: 25/05/2017

göstərir. Nöqtəli hərflərin bədbəxtlik, nöqtəsizlərin isə xoşbəxtlik məqamına bənzədiyini yazan Şeyx bir nöqtəsi olan hərfləri xoşbəxtliyə meyilli, iki nöqtəliləri orta, üç nöqtəli hərfləri isə tam mənası ilə bədbəxtlik hərfləri olduğunu bildirir. Məlumdur ki, ərəb hərflərinin on üçü nöqtəsiz, on beşi isə nöqtəli hərflərdir. İbn Mənzur bildirir ki, bəlkə də onların nöqtələrlə bağlı işlətdiyi termin bizim dövrümüzdə dəyişərək başqa bir mənə kəsb etmişdir.¹⁵

Hərflərin yuxarıda qeyd etdiyimiz xasiyyətləri, təsir və özəlliklərindən əldə olunan mənalara gəldikdə isə İbn Mənzur yazır ki, Şeyx Əbu əl-Həsən əl-Hərrali (ölüb 638/1240), Şeyx Əbu əl-Əbbas Əhməd əl-Buni və əl-Bələbəki, həmçinin Şeyx Muhyiddin bin əl-Ərəbi (ölüb 638/1240) və başqaları bu barədə öz kitablarında çox şey yazıb. Müəllifin sözlərindən aydın olur ki, ünsürlər əsasında dörd qrupa bölünən hərflərin hər bir qrupu müəyyən xəstəliklərlə mübarizədə həyati əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin xəstəliklər özü də həmin ünsürlər əsasında bölünür (məs, soyuq və rütubətli xəstəliklər الرطوبة الباردة الأمراض). Məsələn ha hərfinin hərərəti aradan qaldırmaq, şişmiş bədən üzvünün üzərinə yazıldığı, yaxud xəstəyə içirildiyi təqdirdə onu müalicə etmək xüsusiyyətinə malik olduğu qeyd olunur. Müəllifin sözlərindən başa düşülür ki, bu müalicə üsulunun özünəməxsus metodologiyası var və onu yalnız bu işin sahibləri bilir (او كتابه او رؤية عولج و تعبه ما بعد اس عملت اذا الرطوبة الباردة الحروف وكذلك) (من سقيا به حمى محرقه او كتبت على ورم حاروخصا حرف الحاء). Daha sonra qanaxmanın qarşısının alınması, əqrəb, ilan sancması, qəmin aradan qaldırılması, zehnin gücləndirilməsi, səbrin artması, işlərin asanlaşması və s. məsələlərlə əlaqədar effektiv olan hərflərdən söhbət açılır.

Hərflərin sehr və tilsimlə əlaqədar məqamlarına gəldikdə isə burada düzgünlüyünə və gözəl nəticələrinə şahidi olduğumuz heyrətəməzir sir(lər) vardır.

15. 28-ص، ص 566، ل-الوا لمجلدا، 1988، - وترى، ي-الاول بع-طال، ي-الاول اثربها اءياح راد، ي-رئس ي-لغ قلع، رب-ع-ال ن-سال، رطون م ن-با

Lakin bura təcrübədən keçirib təsirini müşahidə etdiklərimizi qeyd edərək uzunçuluq etməyin yeri deyil.¹⁶

Göründüyü kimi İbn Mənzur əsəri qələmə alarkən təkcə əvvəlcədən özü üçün müəyyən etdiyi beş kitabın materialı ilə kifayətlənməmiş, digər elm sahələrində irəli çıxmış müxtəlif alim və mütəxəssislərin əsərlərinə də müraciət etmişdir ki, bütün bunlar kitabın məzmun etibarilə multidisiplinar xarakter almasına gətirib çıxarmışdır. Əslində, müəllif usul adlandırdığı beş kitabın hər birinə qarşı xüsusi yanaşmaya malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən məqamlar istisna edilməklə, müəllif həmin beş mənbədəki sözləri, məna və şahidləri olduğu kimi öz əsərində təcəssüm etdirir. O, mövcud materialın təkrar emalı ilə məşğul olarkən əsasən, ixtisarlara, daha doğrusu, lazım hesab etmədiyi materialın ixtisarına yol vermiş, bu zaman ən çox Təhzib əsərində dəyişikliklər edərək Sihah və İbn Siydənin Möhkəm əsərini olduğu kimi qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Bu adı çəkilən müəlliflərin daha çox mühafizəkar olması, materialı nəql edən zaman heç bir dəyişiklik etmədən onu olduğu kimi təqdim etməsi ilə izah oluna bilər. Əl-Əzhəri ravi və leksikoqrafların adlarını qeyd etməyi sevirdi. İbn Mənzur isə bu adların böyük əksəriyyətini ixtisar etmişdir. Lakin bu, heç də Sihahla Möhkəmdən heç nəyin ixtisar edilmədiyi mənasında başa düşülməməlidir. Sözsüz ki, bu əsərlər də müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. İbn Mənzur bu kitablardan da tutarsız hesab etdiyi, yerində qeyd olunmayan materialı, məsələn, Cauhərinin uzun-uzadı qeyd etdiyi məsəlləri ixtisar etmişdir. İbn əl-Əsirin əl-Nihayəsinə gəldikdə isə o, buradan əksər mühəddislərin adlarını çıxarmışdır.¹⁷ Yəni əsərdə əl-Nihayəyə istinad edilərkən hədisin (silsiləsi, yəni) kimə mənsubluğu qeyd olunmur.

¹⁶ Yenə orada, səh-29.

¹⁷ 682 ين تاال عزالج، 1988 – عة لراا عة طال، ن نزالج يف، عة باطل رصم راد، هرطوت و هتشان بسيعال عجم مال، رمضان
ن نحص ردكو ص 449.

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Bərrinin əl-Həvaşi əsəri İbn Mənzur üçün digər dörd mənbə kimi leksikoqrafik materialın toplanması üçün yox, daha çox şahidlərin qeyd olunması, həmçinin Sihaha edilən düzəlişlərin təqdimatı üçün mənbə rolunu oynamışdır. Çünki İbn Bərri Cauhəriyə irad tutduqda İbn Mənzur əvvəlcə Cauhərinin sözünü olduğu kimi yazır, daha sonra İbn Bərrinin tənqidi yanaşmasını oxucunun diqqətinə çatdıraraq öz mövqeyini bəlli etməyə cəhd göstərmir.¹⁸

Lisan əl-ərəb əsərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək istəsək onu aşağıdakı bəndlərə ayırmaq olar:

1. Model və mənaları dərinlən tədqiq edir.
2. Təqdim olunan material əhatəli olması ilə diqqəti cəlb edir.
3. Bab və fəsillərin bölgüsü sistematikdir və bu, oxucunun işini asanlaşdırır.
4. Əsərdə daxili bir nizam-intizam hiss olunur.
5. Sözlərin mənasının izahı zamanı Qurani-Kərimdən, hədisi-şərifdən və poeziya nümunələrindən geniş şəkildə istifadə olunur, hikmətli sözlər və misallara, bir sözlə, şahidlərə müraciət edilir.
6. Əsərdə Quranın 114 surəsi əhatə edilməklə 5232 ayədən istifadə olunmuşdur.¹⁹
7. Əsərdə 13532 poetik nümunədən – misra və beytdən istifadə edilmişdir.²⁰
8. Əsər ümumilikdə 6800 hədisi əhatə edir.²¹
9. Əsərdə qrammatik şərhələrə yer ayrılır, qrammatiklərin mövqeyi işıqlandırılır, sinonim və nəvadır – nadir sözlər diqqət mərkəzində saxlanılır.
10. Əsər Ramzi Bəəlbəkiyə görə 9273 söz kökünü, Zəbidinin fikrincə isə 80000 maddəni - leksikoqrafik materialı əhatə edir. Ramzi kök sayını dəqiq şəkildə

18. 201-ص، ص 397، سم لاجال مجلد 1، 1988 - وتریب، ی اللول بعطال، بیبرال اثربا اءاح راد، یریس یل ع لعل قلع، ربعال ن س-ال، رطون م نبا

19. 15-ص، ص 244، 434-ن 1 وداس، ة ووصف ة حون ة سدرا، رطون م نبال برعال ن سبال یف بة نقرآل ة لندوا هداوشال، دم مء اءم ل- ی لبع لءام اس

20. 507 رشح عباسال جلد م، س رال الی، 1988 - الولی بعطال، بیبرال اثربا اءاح راد، یریس یل ع لعل قلع، ربعال ن سبال، رطون م نبا

21. 507 رشح س دل سبال مجلد 1، 1988 - وتریب، ی اللول بعطال، بیبرال اثربا اءاح راد، یریس یل ع لعل قلع، ربعال ن سبال، رطون م نبا

qeyd edərək Lisan əl-ərəbin Zəbidinin Tac əl-arus əsərindən (əsər 11978 söz kökünü əhatə edir) sonra söz ehtiyatına görə ikinci olduğunu yazır. Ramzi qeyd edir ki, Zəbidi Lisan əl-ərəb 80000 maddəni əhatə edir deyərkən, çox güman ki, o, söz köklərini deyil, əsərin əhatə etdiyi ümumi leksikoqrafik materialı nəzərdə tutur.²²

Sunuç

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Lisan əl-ərəb əsəri hər bir səhifəsində ərəb filologiyası tarixinə dair müxtəlif maraqlı məlumatları özündə ehtiva edən əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Bu səhifələr tədqiqatçılar tərəfindən açıldıqca buradakı əsrarəngiz məlumat və bilikləri mənimsəmək imkanları da artacaqdır. İbn Mənzurun qeyd etdiyi hər bir fikir tədqiqatçını düşünməyə vadar edən, həmçinin məsələyə hərtərəfli yanaşma tələb edən fikirlərdən ibarətdir. Müəllifin hər bir əsərin mükəmməl şəkildə ərsəyə gəlməsi üçün irəli sürdüyü iki əsas şərt (birincisi cəm', yəni əsərin yazılması üçün lazım olan materialın toplanması və əhatə edilməsi, digəri isə vad', yəni toplanan materialın düzgün şəkildə təqdim edilməsi şərti) bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan amillərdəndir.

Lisan əl-ərəb əsərində öz əksini tapan hikmətli sözlər, zərbülməsəllər, həmçinin poetik nümunələr ərəb ictimai fikrinin təhlili, tarixi düşüncə tərzinin öyrənilməsi, habelə ərəb bədii zövqünün, o cümlədən əyyam əl-ərəbin mənimsə-nilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Özünəqədərki ərəb leksikoqrafiya tarixinin kluminasiya nöqtəsini təşkil edən Lisan əl-ərəb əsəri multidisiplinar xarakterə malikdir. İbn Mənzurun Lisan əl-ərəbin müqəddiməsində "mən burada özümdən əvvəlki kitablarda pərakəndə vəziyyətində

²² Ramzi Baalbaki, The arabic lexicographical tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th century, Handbuch der Orientalistik, section one, The Near and Middle East, edited by M. Fierro (Madrid), M. Şükrü Hanioglu (Princeton), R. Holod (University of Pennsylvania), K. Versteegh (Nijmegen), volume 107, Brill -2014, 499 p, p-387.

olan elmləri bir araya gətirdim” deməsi əsərin multidisiplinar – çoxistiqamətli və ensiklopedik bir əsər olduğunu sübut edir.

Ərəb hərflərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən İbn Mənzur bu hərflərin tibbi-müalicəvi, astronomik, həmçinin sehlə bağlı məqamlara malik olduğunu dilə gətirir, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmiş bir sıra alimlərin adlarını çəkir. Müəllifin toxunduğu bu məsələlər bu gün bizə artıq tarixin yaddaşında qalmış fikirlər kimi görsənsə də, inanmaq istərdik ki, gələcəkdə İbn Mənzurun bu fikirləri tədqiqatçıların diqqətini cəlb edəcək və onlar öz araşdırmaları vasitəsilə hərflərin tibbi-müalicəvi, həmçinin astronomik tərəfləri ilə bağlı olan müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirə biləcəklər.

ص 1044، 2008 – نماع ،ةينلئلا ةعبالط ،ثيدحال بئكال

682 ائبئال زءءلا ، 1988 – ةعبارلا ةعبالط ، نئبءءا يئ ، ةعبالط لرصم دار ، ورهطنو هئئئان بءعالم ءجممال
، ارصن نءءس ورتءء
ص.

<http://elaph.com/Web/Culture/2010/12/621347.html>, Eriřim:25/05/2017.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs /MMXVII

ISSN:2148-2292. Volume:IV/Number:XI/ May / MMXVII

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ